२

सांख्यदर्शने प्रकृतिपुरुषगुणविचारः

प्रस्तावना

सांख्यदर्शनं हि षट्सु भारतीयेषु आस्तिकदर्शनेषु प्राचीनतमम् इति प्रसिद्धिः। तत्र पञ्चविंशतिः तत्त्वानि स्वीक्रियन्ते। तेषु मुख्यं तत्त्वद्वयं तावत् पुरुषः प्रकृतिश्चेति। प्रकृतेरेव विकारभूतानि इतराणि त्रयोविंशतितत्त्वानि। प्रकृतिः पुरुषाद् भिन्नः इति विवेकज्ञानेन च भवति पुरुषस्य अपवर्गः। परन्तु प्रकृतिपुरुषविवेकज्ञानाय प्रकृतेः पुरुषस्य च स्वरूपं सम्यक्तया ज्ञातव्यम्, तेनैव वस्तुतः इयं प्रकृतिः पुरुषाद्भिन्नः, पुरुषश्च प्रकृतेः भिन्नः इति विवेकज्ञानं जायेत। प्रकृतिपुरुषस्वरूपज्ञानमन्तरा विवेकख्यातिः नैव सम्भवति इत्यतः प्रकतिपुरुषस्वरूपं तत्सम्बन्धिविषयाः च आलोचनीयाः।

उद्देश्यानि

अस्य पाठस्य अध्ययनेन -

- सांख्यदर्शने पुरुषाणां बहुत्वं किमर्थं स्वीक्रियते इति ज्ञायते।
- सांख्यदर्शने प्रकृतिः नाम किमिति विस्तरेण परिचयः लप्स्यते।
- किमर्थं प्रधानतत्त्वं स्वीक्रियते इति ज्ञायेत।
- सत्त्वरजस्तमोगुणानां विस्तरेण परिचयः लभ्यते।
- सांख्यनये पुरुषस्य चेतनत्वेऽपि अकर्तृत्वम्, बुद्धेश्च अचेतनत्वेऽपि कर्तृत्वं कथम् इति स्पष्टं भविष्यति।
- प्रधानं किमर्थम् जगतः कर्तृ इति ज्ञास्यते।
- प्रकृतेः प्रवृत्तिः किमर्था इति ज्ञास्यते।

२.१) पुरुषबहुत्वम्

पुरुषस्य अस्तित्वं प्रतिपाद्य स च पुरुषः सर्वशरीरेषु एकः, उत अनेकः इति विचार्यते सांख्यकारिकायाम्। पुरुषः एकः वा बहवः वा इति विषये दर्शनसम्प्रदायेषु विद्यते मतभेदः। तत्र सांख्यसम्प्रदायः बहवः पुरुषाः सन्ति इति स्वीकरोति। तस्मात् सांख्याः बहुपुरुषवादिनः इति उच्यते। कथं ते पुरुषाणां बहुत्वं स्वीकुर्वन्ति इति विषये सन्ति तेषां स्वकीयाः युक्तयः। सांख्यकारिकायाम् उच्यते

"**पुरुषबहुत्वं सिद्धम्**" इति। केन सिद्धं पुरुषबहुत्वम्। "**लक्षणप्रमाणाभ्यां वस्तुसिद्धिः**" इति वचनम् अनुसृत्य अत्र कारिकायां त्रयः हेतवः निगदिताः। ते हि (क) जननमरणकरणानां प्रतिनियमात्, (ख) अयुगपत् प्रवृत्तेः, (ग) त्रैगुण्यविपर्ययात् चेति। तथाहि सांख्यकारिका-

> **जननमरणकरणानां प्रतिनियमाद् अयुगपत्प्रवृत्तेश्च।**
> **पुरुषबहुत्वं सिद्धं त्रैगुण्यविपर्ययाच्चैव।।** इति। [सांख्यकारिका-१८]

२.१.१) जननमरणकरणानां प्रतिनियमात्

जन्ममृत्यु-अन्तःकरणादित्रयोदशकरणानां प्रतिनियमवशात् पुरुषबहुत्वम्। प्रतिपुरुषं नियमः प्रतिनियमः व्यवस्था इत्यर्थः। प्रत्येकं पुरुषस्य जन्म मरणम् अन्तःकरणादि च व्यवस्थितं नाम पृथक् पृथक्। ननु पुरुषस्य अनाद्यनन्तत्वात् तस्य उत्पत्तिविनाशासम्भवात् किमर्थं तस्य जन्म मृत्युः च उच्यते इति चेत् उच्यते यत् - निकायविशिष्टाभिः अपूर्वाभिः देहेन्द्रियमनोऽहङ्कारबुद्धिवेदनाभिः पुरुषस्य अभिसम्बन्धः जन्म। निकायशब्देन अत्र देहेन्द्रियमनोऽहङ्कारादीनां मिलिततया एकप्रयोजनसाधकत्वम् उच्यते। अभिसम्बन्धः इति पदेन अभिमानरूपः सम्बन्धः द्योत्यते, न तु संयोगादिरूपः। देहेन्द्रियादिभिः सह मिलितावस्थायां निकायं संघातं वा स्वकीयं मन्यमानेन पुरुषेण सह निकायस्य भोक्तृभोग्यरूपः सम्बन्धः भवति। एवं निकायस्य बहुत्वकारणात् पुरुषस्य अपि बहुत्वं सिद्ध्यति। मरणं नाम स्वीकृतानां देहादीनां परित्यागः, भोक्तृभोग्यसम्बन्धस्य विनाशः, न तु आत्मनः विनाशः, आत्मनः कूटस्थनित्यत्वात्। सांख्यनये बाल्ययौवनादिदेहभिन्नत्वं नास्ति, अस्तेषाम् अपूर्वत्वं न स्वीक्रियते, मातृगर्भस्थस्य देहस्य एव अपूर्वत्वम्। एवं जननमरणकरणानां या खलु व्यवस्था सा सर्वशरीरेषु एकस्मिन् पुरुषे न उपपद्यते। अर्थात् पुरुषः एकः भवति चेत् एकस्य जनने सति सर्वेषां जन्म भवेत्, एकस्य च मरणे सति सर्वेषां मरणं भवेत्, एकः अन्धः भवति चेत् सर्वे अन्धाः भवेयुः, एकस्य मनसः वैकल्ये सति सर्वेषां मनःसु वैकल्यं भवेत् इति अव्यवस्था स्यात्। प्रतिशरीरं पुरुषः भिन्नः इति कारणात् प्रत्येकं पुरुषाणां जन्म, मरणं, इन्द्रियादीनां च भिन्नत्वं सिद्ध्यति।

ननु नास्ति पुरुषबहुत्वस्वीकारेण प्रयोजनम्, एकस्य पुरुषस्य उपाधिभेदेन अनेकत्वसम्भवात्, आकाशादिवत्। यथा उपाधिभेदात् घटाकाशः, पटाकाशः इत्यादिकं व्यवह्रियते तद्वद् इहापि विविधदेहोपाधिकपुरुषस्वीकारः कार्यः। परन्तु तथा सति पाणिस्तनाद्युपाधिभेदेन अपि जन्ममरणप्रसङ्गः समायाति। न हि हस्ते भग्ने कोऽपि जनो मृतः इति कथ्यते, न वा स्तने जाते युवतिः जाता इति ब्रूते। अतः देहभेदेन पुरुषः भिन्नः, इदमेव तत्त्वम्।

२.१.२) अयुगपत् प्रवृत्तेः

अयुगपत् प्रवृत्तेश्च पुरुषाणां बहुत्वं स्वीकार्यम्। तथाहि- प्रवृत्तिः नाम प्रयत्नलक्षणा, यद्यपि सा अन्तःकरणवर्तिनी तथापि गौणतया पुरुषे आरोप्यते। यथा भृत्यस्य जयः प्रभौ आरोप्यते तद्वत् स्वस्वामिभावसम्बन्धकारणात् अन्तःकरणस्थितप्रयत्नस्य पुरुषे आरोपः भवति। एतादृशः प्रयत्नः प्रतिशरीरं भिन्नः तस्मात् पुरुषबहुत्वम् अङ्गीकार्यम्। यदि पुरुषः एकः एव स्वीक्रियते तर्हि एकस्मिन् शरीरे

प्रयतमाने स एव सर्वशरीरेषु एक इति सर्वत्र प्रयतेत, ततश्च सर्वाणि एव शरीराणि युगपत् चालयेत्। परन्तु पुरुषाणां नानात्वस्वीकारे सति स दोषः नैव सम्भवति। सर्वेषां तु एतत् प्रत्यक्षसिद्धं यत् सर्वेषां प्रवृत्तिः कथमपि युगपत् न भवति, अतः सर्वेषां प्रवृत्तिभेदात् स्वीकार्यं पुरुषेषु अपि भिन्नत्वम्। तस्मात् सन्ति पुरुषाः बहवः।

२.१.३) त्रैगुण्यविपर्ययात्

त्रैगुण्यविपर्ययात् च स्वीकार्यं पुरुषाणां बहुत्वम्। तथाहि - सत्त्वं रजः तमः इति त्रयः गुणाः, तेषां भावः त्रैगुण्यम्। त्रैगुण्यस्य विपर्ययः अन्यथात्वं त्रैगुण्यविपर्ययः। केचित् खलु प्राणिनः जितेन्द्रियाः सत्त्वबहुलाः भवन्ति, यथा देवादयः। केचित् खलु रजोबहुलाः भवन्ति, यथा मनुष्याः। केचन पुनः तमोबहुलाः भवन्ति, यथा तिर्यग्योनयः। एकः एव पुरुषः इति स्वीक्रियते चेत् ईदृशः त्रिगुणानाम् अन्यथाभावः न सम्भवति। अर्थात् एकपुरुषस्वीकारे एकस्य पुरुषस्य रजोबाहुल्यं तस्यैव सत्त्वबाहुल्यं, तस्यैव तमोबाहुल्यं च स्वीकरणीयम्, यद्धि युक्तितः नैव सङ्गच्छते। बहुपुरुषसत्त्वे एव एकस्य रजोबाहुल्यम्, अन्यस्य सत्त्वबाहुल्यम्, अन्यस्य च तमोबाहुल्यं स्वीकर्तुं शक्यते। तस्मात् स्वीकार्यं पुरुषाणां बहुत्वम् इति सांख्यकारिकाकारस्य ईश्वरकृष्णस्य मतम्।

आत्मनः एकत्वे 'कश्चित् पुरुषः बद्धः कश्चित् मुक्तः' इति बन्धमोक्षव्यवस्था न सम्भवति इति प्रतिशरीरम् आत्मा भिन्नः एव अस्ति। तथाहि कणादसूत्रम् – '**व्यवस्थातो नाना**' इति। सांख्यसूत्रम् अपि विद्यते – '**जन्मादिव्यवस्थातः पुरुषबहुत्वम्**' इति। एवम् एकस्मिन् जायमाने म्रियमाणे वा, सुखिनि दुःखिनि वा, बद्धे मुक्ते वा न इतरे जन्मादिभाजः भवन्ति इति या व्यवस्था सा न उपपद्यते यदि सर्वशरीरेषु एक एव पुरुषः अभ्युपगम्येत। तस्मात् पुरुषनानात्वम् एव अङ्गीक्रियते इति।

२.२) मूलप्रकृतिः -

तत्र केवला प्रकृतिः प्रधानपदेन वेदनीया मूलप्रकृतिः। इयं न अन्यस्य कस्यचिद् विकृतिः। प्रकरोति प्रकर्षेण करोति कार्यम् उत्पादयतीति व्युत्पत्त्या प्रकृतिशब्दो निष्पद्यते। प्रकर्षश्च तत्त्वान्तरारम्भकत्वम्। तथा च यस्मात् तत्त्वान्तरम् उत्पद्यते तादृशः कारणविशेषः प्रकृतिशब्देन उच्यते। सा मूलप्रकृतिर्हि सत्त्वरजस्तमोगुणानां साम्यावस्थारूपा। मूलः च असौ प्रकृतिः च इति मूलप्रकृतिः। महदादेः कार्यकलापस्य मूलं हि एतद् प्रधानम्, न तु अस्य कारणान्तरं विद्यते। मूलप्रकृतेरपि कारणान्तरस्वीकारे अनवस्थादोषः समापतति। प्रधीयते क्रियते अनेन जगदिति, प्रधीयते निधीयते अस्मिन् प्रलयसमये जगदिति वा प्रधानम्। तच्च मृत्सुवर्णवत् अचेतनं चेतनस्य पुरुषस्य भोगापवर्गलक्षणमर्थं साधयितुं स्वभावत एव प्रवर्तते, न तु केनचित् प्रवर्त्यते।

२.३) प्रधानसद्भावे मानम् -

पुरुषस्य सद्भावे किं प्रमाणमिति विषयः सांख्यकारिकायां विस्तरेण चर्चितः। प्रकृतिसद्भावे किं मानम् इति विषयोऽपि सामान्यतया विचारितः। तथाहि सांख्यकारिकायाम् आदौ सांख्यसम्मतानि

प्रमाणानि विचारितानि। तत्र पूर्वपक्षिभिः आक्षिप्यते यत् यथा गगनकुसुम-कूर्मरोम-शशविषाणादीनां प्रत्यक्षेण अविषयत्वात् अलीकत्वं सिद्ध्यति, तथैव प्रधानादिकम् गगनकुसुमादिवत् असत् प्रत्यक्षाविषयत्वात् इति स्वीकरणीयम्। एतस्य संशयस्य निराकरणाय प्रधानादीनां सिद्धये च उच्यते सांख्यकारिकायाम् -

अतिदूरात् सामीप्यादिन्द्रियघातान्मनोऽनवस्थानात्।
सौक्ष्म्याद्व्यवधानादभिभवात्समानाभिहाराच्च।। इति। [सांख्यकारिका - ७]

विषये विद्यमाने सत्यपि कथम् प्रत्यक्षेण न ज्ञातुं शक्यते इति विषये अष्टौ हेतवः सांख्यकारिकायां निगदिताः। १. अतिदूरात्, २. सामीप्यात् ३. इन्द्रियघातात् ४. मनोऽनवस्थानात्, ५. सौक्ष्म्यात् ६. व्यवधानात् ७. अभिभवात् ८. समानाभिहारात् चेति। अतिदूरकारणात् आकाशे उत्पतन् पक्षी न दृश्यते। अतिसामीप्यात् लोचनस्थम् अञ्जनं न दृश्यते। इन्द्रियघातः नाम अन्धत्वबधिरत्वादिः। अन्धत्वकारणात् समीपस्थं किमपि वस्तु न दृश्यते। मनोऽनवस्थानात् यथा - कामाद्युपहतमनाः स्फीतालोकमध्यवर्तिनम् इन्द्रियसन्निकृष्टम् अर्थं न पश्यति। सूक्ष्मताकारणात् इन्द्रियसन्निकृष्टं परमाण्वादि प्रणिहितमनाः अपि न पश्यति। व्यवधानात् यथा - भित्तियवनिकादिभिः व्यवहितं राजदारादि न पश्यति कश्चित्। अभिभवः नाम बलवता दुर्बल्य आच्छादनम् तिरस्करणं वा। दिवसे सूर्यालोकेन अभिभवकारणात् ग्रहनक्षत्रादीनि न दृश्यन्ते। समानाभिहारः नाम सजातीयपदार्थमिश्रणम्। जलाशये वृष्टिजलं पृथक्तया न द्रष्टुं शक्यते समानाभिहारकारणात्। इत्थं सत्यपि वस्तुनि प्रत्यक्षेण न उपलभ्यते। एतेषु किं तावत् कारणं प्रधानादीनाम् अनुपलब्धौ इति चेदुच्यते -

सौक्ष्यात्तदनुपलब्धिर्नाभावात् कार्यतस्तदुपलब्धेः।
महदादि तच्च कार्यं प्रकृतिसरूपं विरूपं च।। इति। [सांख्यकारिका - ८]

अभावात् न प्रधानादीनाम् अप्रत्यक्षत्वम् अपि तु सौक्ष्म्यात्। ननु अतिस्वल्पं परिमाणं सूक्ष्मशब्देन व्यपदिश्यते। परमाणूनां द्व्यणुकादीनां च सूक्ष्मपदेन व्यपदेशः दृश्यते। तथा किमत्र सूक्ष्मत्वम् इति चेत् न, प्रकृतिपुरुषौ न द्व्यणुकादिवत् क्षुद्रौ, तयोः विभुत्वात्। सर्वव्यापिपदार्थानां सूक्ष्मत्वकथनं तेन न सङ्गच्छते। ननु कथं तर्हि सूक्ष्मत्वस्य कारणत्वेन उपस्थापनम् इति चेद् वाचस्पतिमिश्रपादेन उच्यते - परमाणुप्रभृतिषु सूक्ष्मतासत्त्वात् एकाग्रचित्तव्यक्तीनामपि तदुपलब्धिर्न भवति। अतः सूक्ष्मतायाः एवं कश्चन अर्थः ग्राह्यः येन अणुपरिमाणवतां प्रकृतिपुरुषादिमहत्परिमाणवतां च ग्रहः भवेत्। अणुपरिमाणं महत्परिमाणं परममहत्परिमाणम् इति परिमाणत्रैविध्यम्। तत्र अणुपरिमाणं परमाणूनां नैयायिकमते मानसादीनां समस्ति। महत्परिमाणं क्षित्यादीनां मूर्तद्रव्याणां समस्ति। उच्यते च - **"परिच्छिन्नपरिमाणवत्त्वं मूर्तत्वम्"** इति। परममहत्परिमाणं पुरुषादिविभुपदार्थानाम्। विभुत्वं च **"सर्वमूर्तद्रव्यसंयोगित्वम्"** इति। यथा अणुपरिमाणस्य उद्भूतरूपवत्त्वाभावात् प्रत्यक्षं न भवति, तद्वत् परममहतोऽपि प्रमाणानवगतिरेव सूक्ष्मत्वस्य तात्पर्यार्थः। ननु सांख्यनये पुरुषः निर्गुणः, अतस्तत्र परममहत्परिमाणादिकम् असम्भवम् इति चेत् अत्रोच्यते निर्गुणशब्दः हि प्रस्तुतक्षेत्रे ज्ञानादिविशेषगुणानाम् अभावबोधकः, संख्यापरिमाणादीनां सामान्यगुणानां न। तस्मादेव प्रकृतिपुरुषसंयोगः स्वीक्रियते चेदपि पुरुषस्य निर्गुणत्वं व्याहतं न भवति।

एवं सौक्ष्म्यात् प्रधानादीनाम् प्रत्यक्षेण अनुपलब्धिः, न तु अभावात्। अपि च कार्यतः प्रधानादीनाम् उपलब्धिः जायते इति कारणात् न प्रधानादीनाम् असत्त्वम्। किं तत् कार्यं येन प्रधानस्य सत्त्वं प्रमाणीभवति इति चेत् उच्यते - महदादि तच्च कार्यम् प्रकृतिसरूपं विरूपं च इति। प्रधानस्य कार्यं महत्, महतः अहङ्कारः इत्येवम्प्रकारेण परम्परया पञ्च महाभूतानि एकादशेन्द्रियाणि च प्रधानस्य कार्यभूतानि। एतेषां कार्याणां कारणं केनचित् सदुपादानकेन भाव्यमिति कारणात् स्वीकार्यं प्रधानस्य सत्त्वम्। कार्यं हि कारणसजातीयं कारणात् च भिन्नं भवति इति नियमः। यथा दुग्धात् उत्पन्नं दधि वर्णादिभिः दुग्धसजातीयं परन्तु अम्लत्वादिभिः दुग्धभिन्नम्। एवं प्रकृतेः उत्पन्नं महदादि प्रकृतिसरूपं प्रकृतिविरूपं च।

पाठगतप्रश्नाः-१

१. परिमाणत्रैविध्यं किम्।

२. बहुपुरुषवादिनः के।

क) नैयायिकाः ख) वैशेषिकाः ग) वेदान्तिनः घ) सांख्याः

३. पुरुषबहुत्वस्वीकारे कति हेतवः सांख्यकारिकाकारैः निगदिताः।

क) त्रयः ख) चत्वारः ग)पञ्च घ) सप्त

४. पुरुषबहुत्वप्रतिपादिका सांख्यकारिका का।

५. पुरुषबहुत्वे सांख्यसूत्रं किम्।

६. का मूलप्रकृतिः।

७. विषयः विद्यमानः चेदपि प्रत्यक्षेण ज्ञातुं न शक्यते इत्यत्र कति कारणानि सांख्यकारकाकारेण निगदितानि।

क) पञ्च ख) षड् ग) सप्त घ) अष्टौ

८. प्रधानादीनाम् अप्रत्यक्षत्वं कुतः।

क) अतिदूरात् ख) सौक्ष्म्यात् ग) व्यवधानात् घ) समानाभिहारात्

२.४) प्रकृतिस्वरूपम् -

पुरुषः प्रकृतिः इति मूलं तत्त्वद्वयं सांख्यसिद्धान्ते। पुरुषः स्वयं स्वरूपतः सर्वविकाररहितः बुद्धितत्त्वप्रतिबिम्बितः सन् आत्मानम् अन्यथा चिन्तयन् संसारचक्रावर्ते चंक्रम्यमाणः दुःखायते। सत्त्वं पुरुषात् भिन्नम् इति ज्ञानात् पुरुषस्य भ्रान्तिः अपगच्छति, बुद्धिधर्माभिमानश्च तिरोभवति, भवति च अविवेकरूपात् बन्धात् मोक्षः। सत्त्वं पुरुषः न इति, पुरुषः न सत्त्वम् इति वा अन्योन्याभावप्रतीतिः एव सत्त्वपुरुषान्यथाख्यातिः। सत्त्वं चात्र प्रकृतिः एव। प्रकृतिपुरुषयोः भेदज्ञानरूपः विवेकः तदा एव

सम्भवति, यदा प्रकृतिपुरुषयोः सम्यक् ज्ञानं भवति, अर्थात् पुरुषस्य स्वरूपं किं, प्रकृतेश्च स्वरूपं किम् इति ज्ञानात् अनन्तरम् एव पुरुषः प्रकृतेः भिन्नः इति बोधः भवति। तस्मात् प्रकृतिपुरुषविवेकाय प्रकृतेः स्वरूपं ज्ञातव्यम्। व्यक्ताव्यक्तयोः सामान्यधर्मप्रस्तावकाले प्रकृतेः स्वरूपम् उच्यते सांख्यकारिकायाम् -

त्रिगुणमविवेकि विषयः सामान्यमचेतनं प्रसवधर्मि।

व्यक्तं तथा प्रधानं तद्विपरीतस्तथा च पुमान्।। इति। [सांख्यकारिका - ११]

अव्यक्तं हि प्रधानम्। तदेव प्रकृतिरिति उच्यते। सर्वाणि प्रकृतिजातानि अव्यक्ताभिधेयानि। त्रिगुणात्मिका हि प्रकृतिः। गुणानां सत्त्वरजस्तमसां साम्यावस्था हि प्रकृतिः। तथाहि सांख्यसूत्रम् - "**सत्त्वरजस्तमसां साम्यावस्था प्रकृतिः**" इति। गुणत्रयं हि प्रकृतेः न धर्मः, किन्तु गुणत्रयात्मिका हि प्रकृतिः। तथाहि उच्यते - "सत्त्वादिगुणानां प्रकृतिधर्मत्वं नास्ति, तेषां गुणानां प्रकृतिस्वरूपत्वात्" इति। प्रकृतिर्हि कारणरूपा, न तु कार्यरूपा। अतः सा नित्या, प्रकृतेः अपि कारणान्तरकल्पनायाम् अनवस्थाप्रसङ्गः। कारणगुणाः कार्ये अनुवर्तन्ते इति नियमानुसारेण प्रकृतेः उत्पन्नं मदहादि व्यक्तजातम् अपि त्रिगुणम्। यथा कृष्णतन्तुजः पटः कृष्णः एव भवति, तद्वत्। अत्र श्लोके त्रिगुणमिति पदेन सत्त्वादिगुणानां धर्माः सुखदुःखमोहाः ग्राह्याः, न तु धर्मिणः सत्त्वरजस्तमांसि। धर्मधर्मिणोः अभेदम् आदाय सुखादयः धर्माः एवात्र गुणपदेन अभिप्रेताः न तु सत्त्वादयः धर्मिणः। तेन प्रकृतेः सुखदुःखमोहात्मकत्वम् अस्ति इति सिद्ध्यति।

अविवेकित्वं च व्यक्ताव्यक्तयोः धर्मविशेषः। अत्र अविवेकिता नाम सम्भूयकारिता। न हि किञ्चिदेकं पर्याप्तं स्वकार्ये, अपि तु सम्भूय, तत्र न एकस्मात् कस्यचित् केनचित् सम्भवः। अथवा प्रधानं स्वतः न विविच्यते इति कारणात् अविवेकि। महदादीनि तत्त्वानि अपि प्रधानात् न विविच्यन्ते इति कारणात् अविवेकीनि। अमी गुणाः इदं व्यक्तम्, अमी गुणाः इदं च अव्यक्तम् इति विवेकः कर्तुं न शक्यते इति कारणात् व्यक्तादीनि अव्यक्तं च अविवेकि। विषयः इति पदेन न आन्तरं विज्ञानं प्रधानादितत्त्वम् इति स्पष्टीकृतम्, एतेन विषयपदस्य अर्थः बाह्यः ग्राह्यः भोग्यः पदार्थः इति अङ्गीकर्तव्यः। प्रधानं हि सुखदुःखमोहात्मकतया सर्वैः पुरुषैः भोग्यम्। प्रधानं हि सामान्यम् इति उच्यते। अनेकैः पुरुषैः गृह्यते इति कारणात् तत् सामान्यम्। यथा घटपटादिकम् अनेकैः गृह्यते, यथा वा नर्तकीभ्रूलताभङ्गः बहूनां बहूनां प्रत्यक्षगोचरो भवति, तथैव व्यक्ताव्यक्तयोः उभयोः अपि बहुपुरुषग्राह्यत्वं समस्ति, पुरुषबहुत्वात्। अव्यक्तं प्रधानं तथा व्यक्तानि सर्वाणि अपि अचेतनानि। प्रसवधर्मित्वं व्यक्ताव्यक्तयोः अपरः धर्मः। बुद्धेः अहङ्कारः, ततः इन्द्रियाणि तन्मात्राणि च, तेभ्यः तन्मात्रेभ्यः भूतानि जायन्ते। एवं प्रधानम् अपि बुद्धिं प्रसूते। तेन उभयोः प्रसवधर्मित्वं सिद्ध्यति। प्रसवधर्मित्वस्य अर्थस्तावत् परिणामित्वम् इति। इत्थं व्यक्ताव्यक्तयोः साधर्म्यविचारप्रसङ्गे अव्यक्तस्य ये धर्माः अत्र निगदिताः ते प्रकृतेः धर्माः इति ज्ञेयाः।

२.५) गुणत्रयस्वरूपम् -

सत्त्वरजस्तमसां साम्यावस्था हि प्रकृतिः इति उच्यते। किं तावद् एतेषां गुणत्रयाणां स्वरूपम् इति चेत् उच्यते यत् एते प्रकाश-प्रवृत्ति-नियमार्थाः, प्रीत्यप्रीतिविषयात्मकाः, अन्योऽन्याभिभवाश्रयजननमिथुनवृत्तयः च। तथाहि उच्यते श्रीमता ईश्वरकृष्णेन सांख्यकारिकायाम् -

प्रीत्यप्रीतिविषादात्मकाः प्रकाशप्रवृत्तिनियमार्थाः।
अन्योऽन्याभिभवाश्रयजननमिथुनवृत्तयश्च गुणाः॥ इति। [१२]

गुणाः सत्त्वरजस्तमांसि प्रीत्यप्रीतिविषादात्मकाः सुखदु-खमोहस्वरूपाः, प्रकाश-प्रवृत्ति-नियमार्थाः बोधक्रियावरण-प्रयोजनाः च, तथा अन्योऽन्याभिभवाश्रय-जनन-मिथुन-वृत्तयः परस्पर-दुर्बलीकरण-साहाय्यापेक्षा-परिणाम-साहचर्यक्रियाः इति सान्वयार्थाः।

प्रीतिश्च अप्रीतिश्च विषादश्चेति प्रीत्यप्रीतिविषादाः इति। ते आत्मनः भावाः स्वरूपाणि येषां ते प्रीत्यप्रीतिविषादात्मकाः इति। प्रकाशश्च प्रवृत्तिश्च नियमश्चेति द्वन्द्वे प्रकाशप्रवृत्तिनियमाः इति रूपम्। प्रकाशो हि बुद्धिवृत्त्यादिरूपः आलोकः, प्रवृत्तिः यत्नः चालनं वा, नियमः प्रकाशक्रियाभ्यां शून्यत्वम्, तयोः प्रतिबन्धः इत्यर्थः। एते अर्थाः प्रयोजनानि येषां ते प्रकाशप्रवृत्तिनियमार्था इति बहुव्रीहिः। च इति निपातः समुच्चयार्थः। अन्यम् अन्यं प्रति इति अन्योन्यं परस्परम् इत्यर्थः। अभिभवश्च आश्रयश्च जननं च मिथुनं चेति अभिभवाश्रयजननमिथुनानि। अन्योन्यपदं वृत्तिपदं च चतुर्षु अपि अन्वेति। अभिभवः नाम एकेन अन्यस्य दुर्बलीकरणम्। अन्योन्यम् अभिभवाश्रयजननमिथुनानि वृत्तयः येषां ते अन्योन्याभिभवाश्रयजननमिथुनवृत्तयः।

सत्त्वरजस्तमांसि त्रयः गुणाः। तेषां स्वरूपं प्रयोजनं क्रिया च प्रतिपाद्यते अनेन पद्येन। यथासंख्यन्यायेन त्रिषु एव पदेषु गुणत्रयस्य अन्वयः द्रष्टव्यः। तथाहि सत्त्वस्य सुखात्मकत्वं, रजसः दुःखात्मकत्वं, तमसश्च मोहात्मकत्वं ध्येयम्। सत्त्वादित्रयाणां भावत्त्वात् आत्मशब्देन निर्देशनम्। न तु प्रीतिः दुःखाभावात् अन्यत्, न वा दुःखं प्रीत्यभावात् अन्यदिति ध्येयम्। परस्पराभावात्मकत्वे तु परस्पराश्रयापत्तेः एकस्य असिद्धेः उभयासिद्धिः।

प्रकाशप्रवृत्तिनियमाश्च तेषां प्रयोजनम्। तथाहि सत्त्वं प्रकाशार्थम्, रजश्च प्रवृत्तिप्रयोजनकं, तमश्च नियमनार्थम्। अन्योन्येत्यनेन तेषां क्रिया निगदिताः। सत्त्वं रजस्तमसी अभिभूय आत्मनः शान्तवृत्तिं प्रतिलभते। एवं रजः सत्त्वतमसी अभिभूय घोरवृत्तिं, तमश्च सत्त्वरजसी अभिभूय मूढवृत्तिं प्रतिलभते। अत्र आश्रयशब्देन न आधाराधेयता निरुच्यते, अपि तु मिथः सापेक्षत्वम्। अतः सत्त्वं प्रवृत्तिनियमौ आश्रित्य रजस्तमसोः प्रकाशेन उपकरोति। रजस्तमसोः विषये अपि एवमेव बोध्यम्। एतत्त्रयेषु अन्यः अन्यतमं जनयति। जननञ्च परिणामः, न च गुणानां सदृशरूपः, ते च अन्योऽन्यसहचराः अविनाशाभाववर्तिनः। भवति च अत्र आगमः -

अन्योन्यमिथुनाः सर्वे सर्वे सर्वत्रगामिनः।
रजसो मिथुनं सत्त्वं सत्त्वस्य मिथुनं रजः॥
तमसश्चापि मिथुने ते सत्त्वरजसी उभे।
उभयोः सत्त्वरजसोर्मिथुनं तम उच्यते॥ इति।

इत्थं प्रीत्यप्रीतीत्यादिश्लोकेन गुणत्रयस्य सामान्यं स्वरूपप्रयोजनादिकं निगद्य विशेषरूपेण गुणानां स्वरूपकथनाय कारिका प्रस्तूयते ईश्वरकृष्णेन -

सत्त्वं लघु प्रकाशकमिष्टमुपष्टम्भकं चलं च रजः।
गुरु वरणकमेव तमः प्रदीपवच्चार्थतो वृत्तिः॥ इति। [१३]

सत्त्वं लाघवान्वितं विषयप्रकाशकं च, रजः परेषां चालकम्, तमश्च गौरवान्वितम्, आवरकं च सर्वेषाम्। एते गुणाः परस्परविरोधशीलाः। यथा सत्त्वगुणे लघुत्वं राजते, तमसि च गुरुत्वम्; अतः एतद्द्वयं परस्परविरोधि। रजस्तावत् चलं क्रियाशीलं, सत्त्वतमसी निष्क्रिये स्थावरे, सत्त्वं हि प्रकाशकं तमश्च आवरकम्। एवं लाघवगौरव-क्रियाशीलत्वनिष्क्रियत्व-प्रकाशत्वावरकत्वादयः परस्परविरुद्धधर्माः गुणेषु पदं कुर्वते। अत एतेषां मिलनजकार्योत्पत्तिः आकाशप्रसूनम् इव प्रतीयते, विरुद्धानां तेषां मिलनासम्भवात्। परस्परविरोधिनः ते मिलिताः स्युश्चेत् परस्परध्वंसानिवार्यतां स्थिरीकुर्युः। यथा सुन्दोपसुन्दनामकं रक्षोद्वयं देवदुहितुः दिव्यमूर्तिदर्शनेन परस्परप्रतिद्वन्द्विनौ सन्तौ परस्परं प्रहरन्तौ उपरतौ तद्वत् परस्परविरुद्धस्वभावगुणाः अपि मिलिताः स्युश्चेद् विनाशं गच्छेयुः। ननु तथात्वे कथम् एतेषां परस्परजननमिथुनवृत्तिः सिध्येत् इति चेदुच्यते - प्रदीपवच्चार्थतो वृत्तिः इति। न हि कार्योपादनकाले गुणत्रयं स्वतन्त्रतया स्वस्वभावं शक्तिं वा प्रकाशयति, भोक्तुः अदृष्टस्य प्रभावेनैव ते परस्परविरुद्धभावं परित्यज्य एकक्रियासम्पादनं कुर्वन्ति। ननु लोके परस्परविरुद्धानाम् एककृत्यकरणादर्शनात् किमेतद् अवान्तरकल्पनं न। इति चेदुच्यते, यथा तुलानिर्मितवर्तिः अग्निना नश्यते, तैलं च अग्निना लयमेति, क्वचित् प्रदीपशिखासु तैलक्षेपे अग्निः निर्वपति, परन्तु परस्परविरुद्धास्ते तैलवर्त्यग्नयः मिलिताः सन्तः रूपं प्रकाशयन्ति। किञ्च, अग्निः ज्वलनशीलः लघुः, वर्तितैले ज्वलनासमर्थे गुरुस्वभावे च। तैलं च तरलं, वर्तिश्च कठिना। एवंविधविरुद्धस्वभावानां तैलवर्त्यग्नीनां रूपप्रकाशरूपैककृत्यकरणसम्भवात् कथं सत्त्वरजस्तमांसि एककृत्यसम्पादने समर्थानि न भवेयुः।

ननु वर्तितैलयोः परस्परविरोधित्वं नास्ति। वर्तिः तैलशोषणं करोति इति सत्यं, परन्तु तेन तैलं न लयमेति। तेन तैलवर्त्योः परस्परविरुद्धत्वाभावात् सत्त्वरजस्तमोभिः सह तैलवर्त्यग्नीनां सामञ्जस्याभावात् दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोः समानताभावात् न एतदुदाहरणं न सङ्गतम् इति आशङ्क्य वाचस्पतिमिश्रपादैः वातपित्तश्लेष्मणाम् उदाहरणं प्रस्तूयते। वैद्यशास्त्रनये वातपित्तश्लेष्माणो हि परस्परविरुद्धस्वभावविशिष्टाः। मिलिततया एव ते शरीराधारणरूपं कार्यं कुर्वन्ति, एतद्धातुत्रयवैषम्ये सति शरीररक्षणं व्याहतं भवति। ननु सत्त्वादिगुणत्रयस्य समभावस्थितौ तुल्यबलताप्रसङ्गः आगच्छेत्, तुल्यबलानामेव परस्परविरोधदर्शनात् तदा सत्त्वादीनां ध्वंसाशङ्का समापतेत् इति चेत् न, वस्तुतस्तु तेषु न तुल्यबलता, अपि तु गौणप्रधानभावः तिष्ठति, तस्मादेव ते एककृत्यसम्पादनसमर्थाः भवन्ति। प्रकाशादिकृत्ये सत्त्वं प्रधानम् इतरे सहकारिणी, प्रवृत्तौ रजःप्रधानम् इतरे सहकारिणी, नियमनादौ तमः प्रधानम् इतरे सहकारिणी। तेन वातपित्तदृष्टान्ते वातपित्तादीनां समभावस्थितौ कार्योत्पत्तेः दार्ष्टान्तिके सत्त्वरजस्तमःप्रसङ्गे विषमतया स्थितेषु गुणेषु कार्योत्पत्तेः दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोः वैषम्यम्। तेन प्रदीपोदाहरणम् एवात्र सुसमञ्जसम्। वर्तितैलाग्नयः परस्परविरोधिनोऽपि प्रदीपरूपतां प्राप्ताः परस्परानुगताश्च सन्तः रूपप्रकाशादिरूपं कार्यं कुर्वन्ति। तस्मादेव ईश्वरकृष्णेन प्रदीपस्यैव उदाहरणम् उदीर्यते।

पाठगतप्रश्नाः-२

९. किं नाम सत्त्वपुरुषान्यथाख्यातिः।

१०. प्रकृतेः त्रिगुणात्मकत्वे सांख्यसूत्रं किम्।

११. अविवेकित्वं नाम किम्।

१२. प्रधानं किमर्थं सामान्यमिति उच्यते।

१३. किंस्वरूपास्त्रयो गुणाः।

१४. कस्य गुणस्य धर्मः प्रकाशः।

क) सत्त्वस्य ख) रजसः ग) तमसः

१५. गुणानां कानि प्रयोजनानि।

२.६) पुरुषस्य अकर्तृत्वं बुद्धेर्जडत्वं च

पुरुषः कर्तृत्वरहितः तथापि पुरुषे कर्तृत्वम् आरोप्यते, बुद्धिश्च अचेतना तथापि बुद्धौ चेतनत्वम् आरोप्यते इत्यत्र कारणं हि पुरुषबुद्ध्योः भेदाग्रहणम्। परमार्थतस्तु पुरुषस्य अकर्तृत्वं बुद्धेश्च जडत्वम्। अत एव "मम इदं कर्तव्यम्" इत्येवं बुद्धौ पुरुषसंबन्धः घटादिविषयसम्बन्धः वृत्तिज्ञानरूपव्यापारसम्बन्धः इति सम्बन्धत्रयं प्रतीयते। तत्र 'मम' इत्यनेन बुद्धौ चेतनपुरुषसम्बन्धः, स्वच्छदर्पणे मुखप्रतिबिम्बवद् अत्यन्तस्वच्छायां बुद्धौ चेतनपुरुषप्रतिबिम्बात्। तत्र यथा दर्पणे मुखस्य नास्ति कश्चित् वास्तविकः सम्बन्धः, किन्तु प्रतिबिम्बमात्रमेव सम्बन्धः अस्ति, तथा स्वच्छबुद्धौ पुरुषस्यापि वास्तविकसम्बन्धः नास्ति, किन्तुं प्रतिबिम्बमात्रमेव। पुरुषबुद्ध्योः परस्परं भेदाग्रहणात् द्वयोः एकत्वाभिमानवशात् बुद्धौ पुरुषीयसम्बन्धः प्रतीयते। 'इदम्' इत्यनेन बुद्धौ घटादिविषयसम्बन्धः। तत्र बुद्धेः चक्षुरादीन्द्रियद्वारा जायमानः "अयं घटः" इत्यादिज्ञानरूपः परिणामः एव घटादिविषयाणां बुद्धौ सम्बन्धः। बुद्धौ घटादिविषयसम्बन्धश्च मुखश्वासाभिहतदर्पणे मालिन्यसम्बन्ध इव वास्तविक एव। "कर्तव्यम्" इत्यनेन च बुद्धौ घटादिविषयकनिश्चयात्मकज्ञानरूपव्यापारसम्बन्धः। इत्थं "ममेदं कर्तव्यम्" इति बुद्ध्यभिलापकशब्दे "मम" इत्यनेन पुरुषसम्बन्धः, "इदम्" इत्यनेन विषयसम्बन्धः, "कर्तव्यम्" इत्यनेन च व्यापारसम्बन्धः बुद्धावभिलाप्यते इति सम्बन्धत्रयरूपांशत्रयवती बुद्धिः। तत्र यथा बुद्ध्या सह चेतनपुरुषस्य न वास्तविकः सम्बन्धः, तथा तदीयज्ञानरूपपरिणामेन सह अपि दर्पणस्थमालिन्येन मुखस्य इव अवास्तविकः एव सम्बन्धः। तदिदं वृत्तिज्ञानमेव उपलब्धिनाम्ना आचक्षते - "चेतनः अहं करोमि" इत्येव बुद्धौ आरोपितस्य चेतनपुरुषस्य तदीयपरिणामरूपवृत्तिज्ञानेन सह "इदं जानामि" इत्येवं प्रतीयमानः यः अवास्तविकः सम्बन्धः, तच्छालिवृत्तिज्ञानस्य एव उपलब्धिविषयत्वात्। एवं वृत्तिज्ञानम् इव सुखदुःखेच्छाद्वेषधर्माधर्मसंस्कारा अपि बुद्धेरेव धर्माः, "सुखी अहं करोमि, दुःखी अहं करोमि" इत्येवं सुखदुःखादिधर्माणां प्रयत्नरूपकृत्या सह सामानाधिकरण्यप्रतीतेः, धर्मिणः अभेदं विना च धर्माणां

सामानाधिकरण्यस्य अप्रतीतेः। ततश्च यथा प्रयत्नरूपा कृतिः बुद्धेः धर्मस्तथा सुखदुःखादयः अपि बुद्धेरेव धर्मा इति मन्तव्यम्।

ननु यथा कृत्या सह सामानाधिकरण्यात् सुखदुःखादयः बुद्धेः धर्माः मन्यन्ते, तथा "चेतनोऽहं करोमि" इत्येवं चेतनताधर्मस्यापि कृत्या सह सामानाधिकरण्यप्रतीतेः चेतनताधर्मः अपि बुद्धेः एव मन्तव्य इति चेत्, न। बुद्धेः परिणामित्वेन चेतनत्वानुपपत्तेः, परिणामिवस्तूनाम् अपि चेतनत्वाभ्युपगमे तु मृदादीनाम् अपि तथात्वापत्तेः। ततश्च इदम् अनुमानं सिद्ध्यति - "बुद्धिर्न चेतना, परिणामित्वात्, मृद्वत्" इति। "चेतनोऽहं करोमि" इत्यनुभवस्तु "लोहितः स्फटिकः" इतिवत् चेतनतांशे भ्रान्तिरूप एव।

२.७) प्रधानमेव जगतः कर्तृ

पुरुषस्य असङ्गत्वात् निर्विकारत्वात् जगतः कर्तृत्वं न सम्भवति, सांख्यसिद्धान्ते पुरुषे कर्तृत्वानङ्गीकारात्। किञ्च, पुरुषाद् भिन्नः कश्चित् ईश्वरः अपि सांख्यनये नास्ति यः जगतः कर्ता स्यात्। कर्तारं विना न कस्यचित् कार्यस्य उत्पत्तिः इति कार्यरूपजगतः कश्चित् कर्ता अवश्यम् अङ्गीकर्तव्यः। स च जगत्कर्ता सांख्यसिद्धान्ते कः इति चेत् अत्रोच्यते - स्वतन्त्रम् उत्पत्तिविनाशरहितं नित्यम् एकम् अचेतनं प्रधानम् एव जगतः कर्तृ इति। कर्तृत्वं नाम कार्यानुकूलकृतिमत्त्वम्, तादृशं कर्तृत्वं न प्रधाने न तिष्ठति, अपि तु बुद्धौ एव तिष्ठति। कथं तर्हि प्रधानस्य कर्तृत्वम् उच्यते इति चेत् कर्तृरूपबुद्धेः उपादानकारणत्वं प्रधाने अस्ति इति कारणात् प्रधाने कर्तृत्वम् अस्ति इति स्वीक्रियते। तथाहि - घटरूपकार्यानुकूलकृतिमत्त्वरूपं कर्तृत्वम् यथा कुलाले तथा जगद्रूपकार्यानुकूलकृतिमत्त्वम् कर्तृत्वं तु बुद्धौ एव, न प्रधाने इति सिद्ध्यति। अपि च "यादृशं कार्यं तस्य कारणमपि तादृशमेव भवति" इति अस्ति अव्यभिचरितः नियमः। इदं जगत् हि त्रिगुणात्मकम्, अतः अस्य कारणेन अपि त्रिगुणात्मकेन भाव्यम् इत्यतः कारणात् अपि सिद्ध्यति यत् प्रधानमेव जगतः कर्तृ, तस्य एव त्रिगुणात्मकर्तृत्वात्। तथा च प्रयोगः "इदं कार्यरूपं जगत् सुखदुःखमोहात्मककारणकम्, सुखदुःखमोहान्वितत्वात्, यद् येन अन्वितं भवति तत् तत्कारणकम्, यथा सुवर्णालङ्कारः सुवर्णान्वितत्वेन सुवर्णकारणकः, तथा च इदं तस्मात् तथा" इति।

२.८) परार्था प्रकृतेः प्रवृत्तिः

यावती प्रवृत्तिः सा सर्वा स्वार्थतः परार्थतः वा दृष्टिपथम् अवतरति। प्रकृतिस्तु जडा इति न तस्याः स्वार्थतः परार्थतो वा प्रवृत्तिः उपपद्यते इति चेन्न, परार्था एव प्रकृतेः प्रवृत्तिः। दृश्यते हि लोके अचेतनमपि प्रयोजनं प्रति प्रवर्तते। यथा - वत्सविवृद्ध्यर्थं क्षीरम् अचेतनं प्रवर्तते, एवम् अचेतना प्रकृतिरपि पुरुषविमोक्षणाय प्रवर्तयिष्यते। तथाहि उच्यते ईश्वरकृष्णेन -

वत्सविवृद्धिनिमित्तं क्षीरस्य यथा प्रवृत्तिरज्ञस्य।
पुरुषविमोक्षनिमित्तं तथा प्रवृत्तिः प्रधानस्य।। इति। [सांख्यकारिका ५७]

अस्यार्थः - यथा अज्ञस्य अचेतनस्य क्षीरस्य दुग्धस्य वत्सविवृद्धिनिमित्तं गोशिशुपोषणकृते प्रवृत्तिः स्वयमेव प्रस्रवणं भवति, तथा अचेतनस्य प्रधानस्य पुरुषविमोक्षनिमित्तं प्रवृत्तिः सङ्गच्छते इति।

न केवलं परार्था एव प्रकृतेः प्रवृत्तिः स्वार्था अपि तस्य प्रवृत्तिः विद्यते। तथाहि लोके यथा इच्छानिवृत्त्यर्थं प्रवृत्तिः दृश्यते तद्वत् प्रधानं पुरुषस्य विमोक्षार्थं प्रवर्तते इति। तथाहि उच्यते -

औत्सुक्यविनिवृत्त्यर्थं यथा क्रियासु प्रवर्तते लोकः।
पुरुषस्य विमोक्षार्थं प्रवर्तते तद्वदव्यक्तम्।। इति। [सांख्यकारिका ५८]

अत्र औत्सुक्यपदस्यार्थः इच्छा, सा हि गुणत्रयपर्याप्तवृत्तिः, न तु न्यायाभिमतं चेतनधर्मत्वम्। सा हि इच्छा इष्यमाणप्राप्तौ निवर्तते। यदा कस्यचित् पुरुषस्य इष्टवस्तुनः प्राप्तिकरणेच्छा भवति तदा तस्य वस्तुनः प्राप्तये गमनागमनादिरूपक्रियासु स प्रवृत्तो भवति, यदा च तद् वस्तु प्राप्तं भवति तदा स ततो निवृत्तो भवति। ननु किमत्र इष्टमाणं वस्तु इति चेत् पुरुषस्य विमोक्षः एव प्रकृतेः इष्टः। अनेन परार्था एव प्रधानस्य प्रवृत्तिरिति ज्ञायते, फलस्य परगतत्वात्, तस्यैव च स्वार्थतुल्यत्वादिति भावः।

एवं प्रकृतिपुरुषविवेकज्ञानेन यदा पुरुषस्य यदा मोक्षः भवति तदा प्रकृतिः स्वयं निवर्तते। तथाहि उच्यते -

रङ्गस्य दर्शयित्वा निवर्तते नर्तकी यथा नृत्यात्।
पुरुषस्य तथात्मानं प्रकाश्य विनिवर्तते प्रकृतिः।। [सांख्यकारिका ५९] इति।

यथा नर्तकी नाट्यशालास्थान् पुरुषान् प्रति नृत्यं दर्शयित्वा नृत्यात् निवर्तते। तथा प्रकृतिः पुरुषं प्रति आत्मानं दर्शयित्वा निवृत्ता भवति।

२.९) ईश्वरः

सांख्यमते ईश्वरः सद्भावविषये अस्ति विदुषां महती विप्रतिपत्तिः। तथाहि प्रसिद्धं पद्यं -

सांख्याः निरीश्वराः केचित् केचिदीश्वरदेवताः।
सर्वेषामपि तेषां स्यात्तत्त्वानां पञ्चविंशतिः।। इति।

तत्र ईश्वरस्वीकारविषये अस्वीकारविषये च युक्तितः विराजते। "**ईश्वरासिद्धेः**" (सांख्यसूत्रम् १.९२) इति "**नेश्वराधिष्ठिते फलनिष्पत्तिः कर्मणा तत्सिद्धेः**" (५.२) इत्यारभ्य "**सम्बन्धाभावान्नानुमानम्**" (५.११) इत्यन्तं सूत्रजातं विलोक्य अनेके मन्यन्ते यत् निरीश्वराः सांख्या इति। केषाञ्चिन्मते सूत्रकृता प्रणीतं सांख्यदर्शनं तु नास्ति निरीश्वरम्। तेषां मते अधिष्ठाता सर्वविद् सर्वकर्ता ईश्वरः इत्यादिपदैः परमात्मनः निर्देशः विद्यते। तथाहि सूत्रजातम् - "**तत्सन्निधानादधिष्ठातृत्वं मणिवत्**" (१.९६) इति, "**स हि सर्ववित् सर्वकर्ता**" (३.५६) "**नेश्वराधिष्ठिते फलसम्पत्तिः कर्मणा तत्सिद्धेः**" (५.२) इत्यादयः। वस्तुतस्तु सांख्यदर्शनं जडां प्रकृतिमेव जडस्य जगतः उपादानं कारणं मनुते, न तु चेतनं पुरुषम्। किन्तु तस्य जगतः अधिष्ठाता नियन्ता वा पुरुषः इति स्वीक्रियते एव। स एव पुरुषः ईश्वरः स्यात्, न तु तत्त्वान्तरं किञ्चित् इति सांख्यानां मतम्। एतादृशः पुरषः न वेदान्ताभिमतः ईश्वरः। जडस्य जगतः उपादानं कारणं ये चेतनम् इति स्वीकुर्वन्ति तैरपि तत् साधयितुं चेतनातिरिक्तम् अनिर्वचनीयं मायाख्यं तत्त्वान्तरं पृथक् कल्प्यते इव। सांख्यास्तु जगदुपादानत्वेन चेतनं पुरुषं

नाङ्गीकुर्वन्ति, अपि तु जडां प्रकृतिम् अङ्गीकुर्वन्ति इति नास्ति किञ्चिद् असमञ्जसम्। सांख्यकारिकायां तु ईश्वरविषये किमपि नोक्तम्।

पाठगतप्रश्नाः-३

१६. बुद्धेर्जडत्वे कर्तृत्वं कथं सम्भवति।

१७. सांख्यसिद्धान्ते जगत्कर्ता कः।

१८. कर्तृत्वं नाम किम्।

१९. अचेतनस्य प्रवृत्तेः कः दृष्टान्तः।

२०. षडास्तिकदर्शनेषु निरीश्वरत्वेन के प्रसिद्धाः।

क) नैयायिकाः ख) वैशेषिकाः ग) सांख्याः घ) वेदान्तिनः

पाठसारः -

पुरुषः प्रकृतिश्चेति तत्त्वयोर्मध्ये पुरुषसम्बन्धिनः बहवः विचाराः पूर्वपाठे आलोचितः। अस्मिन् पाठे पुरुषबहुत्वम् आलोचितम्। तत्र पुरुषाणां बहुत्वस्वीकारे त्रयः हेतवः निगदिताः - जननमरणकरणानां प्रतिनियमाद् अयुगपत्प्रवृत्तेः त्रैगुण्यविपर्ययाच्चेति। ततः प्रकृतितत्त्वं विस्तरेण आलोचितम्। प्रकृतिर्हि सत्त्वरजस्तमसां साम्यावस्थारूपा। एते गुणाः न प्रकृतेः धर्माः, किन्तु प्रकृतिस्वरूपा एव। लघुत्वं प्रकाशकत्वं च सत्त्वगुणस्य धर्मः, अवष्टम्भकत्वं चलत्वं च रजसो धर्मः, गुरुत्वम् आवरकत्वं च तमसो धर्मः। यथा प्रदीपस्य प्रकाशः अग्नि-तैल-वर्तिनां परस्परमेलनेन सम्भवति, तथैव एते गुणाः परस्परं मिलित्वा एव कार्यं कुर्वन्ति, न तु एकैकः। प्रकृतिः जडापि चेतनपुरुषसान्निध्यात् चेतनमिव आचरति। तेन कर्तृत्वं प्रकृतिविकारभूतायाः बुद्धेरेव, न तु पुरुषस्य। सा च प्रकृतिः न स्वार्थाय प्रवर्तते, अपि तु परार्थायैव। कः स परार्थः इति चेत् पुरुषस्य मोक्षः। एवं पुरुषस्य मोक्षं सम्पाद्य प्रकृतिः स्वयं स्वप्रवृत्तेः विरमति। अस्मिन् मते नास्ति ईश्वरस्वीकारस्य प्रयोजनम्।

पाठान्तप्रश्नाः

१. पुरुषबहुत्वसाधकाः हेतवः विस्तरेण विचार्यन्ताम्।

२. मूलप्रकृतिविषये लघुटिप्पणी लेख्या।

३. गुणत्रयस्य स्वरूपं प्रयोजनं च विस्तरेण प्रतिपाद्यताम्।

४. प्रकृतेः प्रवृत्तिः किमर्था इति विचार्यताम्।

५. सांख्यमते पुरुषस्य अकर्तृत्वं बुद्धेश्च जडत्वं कथमिति विचार्यताम्।

६. सांख्यमते ईश्वरः स्वीक्रियते न वेति विचार्यताम्।

७. मूलप्रकृतिस्वीकारे किं मानमिति संक्षेपेण लिख्यताम्।

पाठगतप्रश्नानाम् उत्तराणि -

१. अणुपरिमाणं महत्परिमाणं मरममहत्परिमाणम् चेति।

२. घ) सांख्याः।

३. क) त्रयः।

४. जननमरणकरणानां प्रतिनियमाद् अयुगपत्प्रवृत्तेश्च। पुरुषबहुत्वं सिद्धं त्रैगुण्यविपर्ययाच्चैव।। इति।

५. 'जन्मादिव्यवस्थातः पुरुषबहुत्वम्' इति।

६. मूलप्रकृतिर्हि सत्त्वरजस्तमोगुणानां साम्यावस्थारूपा।

७. घ) अष्टौ कारणानि – १. अतिदूरात्, २. सामीप्यात् ३. इन्द्रियघातात् ४. मनोऽनवस्थानात्, ५. सौक्ष्म्यात् ६. व्यवधानात् ७. अभिभवात् ८. समानाभिहारात् चेति।

८. ख) सौक्ष्म्यात्।

९. सत्त्वं पुरुषः न इति, पुरुषः न सत्त्वम् इति वा अन्योन्याभावप्रतीतिः एव सत्त्वपुरुषान्यथाख्यातिः।

१०. "सत्त्वरजस्तमसां साम्यावस्था प्रकृतिः" इति।

११. अविवेकिता नाम सम्भूयकारिता।

१२. अनेकैः पुरुषैः गृह्यते इति कारणात् प्रधानं सामान्यम्।

१३. प्रीत्यप्रीतिविषादात्मकाः त्रयो गुणाः।

१४. क) सत्त्वस्य।

१५. सत्त्वस्य प्रकाशः, रजसः प्रवृत्तिः, तमसः नियमनम्।

१६. बुद्धौ चेतनपुरुषप्रतिबिम्बात्।

१७. प्रधानमेव जगत्कर्तृ।

१८. कार्यानुकूलकृतिमत्त्वम्।

१९. यथा अचेतनं क्षीरं वत्सवृद्ध्यर्थं प्रवर्तते इति दृष्टान्तः।

२०. ग) सांख्याः।

॥ इति द्वितीयः पाठः ॥